

OBSAH

EDITORIÁL

POPELKOVÁ, Katarína • 311

ŠTÚDIE

POPELKOVÁ, Katarína: K otázke dynamiky sociálnych funkcií mestského sviatku: oberáčkové slávnosti • 313

NÁDASKÁ, Katarína: Mariánske náboženské púte ako jeden z významných pilierov ľudovej religiozity • 335

MATERIÁLY

BEŇUŠKOVÁ, Zuzana: Stužková slávnosť v dynamike vývinu od 30. rokov 20. storočia 363

VRZGULOVÁ, Monika: Spomínanie na holokaust. Pamätný deň obetí holokaustu a rasového násillia (9. 9.) • 382

ESEJ

SALNER, Peter: Kto zachránil ľudský život, zachránil celý svet? • 399

SPRÁVY

HLŔŠKOVÁ, Hana: Prof. PhDr. Bohuslav Beneš, DrSc. nás opustil (* 20. 10. 1927 Brno, † 23. 7. 2014 Modřice) • 412

ELSCHEK, Oskár: Tibor Szabó (1936 – 2014) – fotograf a dokumentarista slovenskej ľudovej kultúry • 413

KLEPÁČOVÁ, Nora: Stanislav Dúžek a jeho podiel na projekte Ľudové tance slovenských regiónov (K 80. narodeninám PhDr. Stanislava Dúžeka, CSc.) • 418

HLŔŠKOVÁ, Hana, PODOLINSKÁ, Tatiana: K životnému jubileu PhDr. Zory Vanovičovej – nevšedného a vzácného človeka • 422

ZAJONC, Juraj: NESAT XII (21. – 24. máj 2014, Hallstatt) • 424

BERANSKÁ, Veronika: Konferencie *Rethinking Anthropologies in Central Europe for Global Imaginaries* (26. – 27. máj 2014, Praha) • 425

VRZGULOVÁ, Monika: Workshop a konferencia

Jews and Gentiles in East Central Europe/ Židia a nežidia vo východnej a strednej Európe (26. 5. – 30. 5. – workshop, 31. 5. – 1. 6. – konferencia) • 427

GRAUZELOVÁ, Táňa: Konferencia *Experimenty v teréne a etnografia: metodologické prístupy* (16. – 17. jún 2014, Bratislava) • 429

BENŽA, Mojmír: Tancovala by som, bosá som...: Z histórie ľudovej obuvi na Slovensku (Galéria ÚĽUV-u, Bratislava, 15. 5. – 13. 9. 2014) • 431

FERKLOVÁ, Daša: Nová elektronická encyklopédia na internete – Ľudový odev na Slovensku • 433

JÁGEROVÁ, Margita: Pastierska a ovčiarska tematika v Obecnom múzeu v Nových Sadoch • 434

POTANČOK, Vladimír: Cena Romipen pre PhDr. Arneho Manna, CSc. • 436

RECENZIE

Encyklopédia Beliana, 7. zväzok (Peter SLAVKOVSKÝ) • 437

Jiří Langer a kol.: Beskydy. Stavby a život v nich, Beskydy. Zdroj práce a obživy, Beskydy. Dny všední i sváteční (Ján BOTÍK) • 440

Orest Zilynskyj: Ukrajinské ľudové balady východného Slovenska (Nadežda VARCHOLOVÁ) • 442

Narodenie a rané detstvo v kultúrno-historickej a etnologickej perspektíve: Zita Deáky: „Jó kisfiúk és leánykák“. A kisgyermekkor történeti néprajza Magyarországon (Magda BOTÍKOVÁ, Katarína PEKAŘOVÁ) • 445

Janina Hajduk-Nijakowska (Ed.): Praktykowanie tradycji w społeczeństwach posttradycyjnych (Vojtech BAGÍN) • 450

Jana Nosková, Jana Čermáková (Eds.): „Měla jsem moc krásné dětství“. Vzpomínky německých obyvatel Brna na dětství a mládí ve 20. – 40. letech 20. století / „Ich hatte eine sehr schöne Kindheit.“ Erinnerungen von Brüner Deutschen an ihre Kindheit und Ju-

gend in den 1920er – 1940er Jahren (Lubica VOLANSKÁ) • 453
 Michal Pavlásek, Jana Nosková (Eds.): Když výzkum, tak kvalitativní. Serpentinami bádání v terénu (Helena TUŽINSKÁ) • 456
 Miloslav Bahna: Migrácia zo Slovenska po vstupe

do Európskej únie (Zuzana SEKERÁKOVÁ BÚRIKOVÁ) • 458
 Peter Žeňuch, Jelena S. Uzeňova, Katarína Žeňuchová (Eds.): Jazyk a kultúra na Slovensku v slovanských a neslovanských súvislostiach (Marina HRIB) • 461

CONTENTS

EDITORIAL

POPELKOVÁ, Katarína • 311

ARTICLES

POPELKOVÁ, Katarína: On the Dynamics of the Social Functions of an Urban Feast: Grape Harvest Festival • 313
 NÁDASKÁ, Katarína: Marian Religious Pilgrimages as an Important Pillar of Folk Religiosity • 335

RESEARCH REPORTS

BEŇUŠKOVÁ, Zuzana: Graduation Ceremony in the Dynamics of Development since the 1930s • 363
 VRZGULOVÁ, Monika: Remembering the Holocaust. Holocaust Memorial Day in Slovakia (9. 9.) • 382

ESSAY

SALNER, Peter: Did the One Who Saved a Life Save the Entire World? • 399

NEWS

HLŔŠKOVÁ, Hana: Prof. PhDr. Bohuslav Beneš, DrSc. Has Left Us (* 20. 10. 1927 Brno, † 23. 7. 2014 Modřice) • 412
 ELSCHKEK, Oskár: Tibor Szabó (1936 – 2014) – Photographer and Documentarian of Slovak Folk Culture • 413
 KLEPÁČOVÁ, Nora: Stanislav Dúžek and His Participation in the Project The Folk Dances of Slovak Regions (on the occasion of the 80th birthday of PhDr. Stanislav Dúžek, CSc.) • 418
 HLŔŠKOVÁ, Hana, PODOLINSKÁ, Tatiana: On the Jubilee of PhDr. Zora Vanovičová – an Exceptional and Precious Person • 422
 ZAJONC, Juraj: NESAT XII (21 – 24 May 2014, Hallstatt) • 424
 BERANSKÁ, Veronika: Conference *Rethinking Anthropologies in Central Europe for Global Imaginaries* (26 – 27 May 2014, Prague) • 425
 VRZGULOVÁ, Monika: Workshop and Conference *Jews and Gentiles in East Central Europe* (26 – 30 May – workshop, 31 May – 01 June – conference, Prague) • 427
 GRAUZELOVÁ, Táňa: Conference *Field Experiments and Ethnography: Methodological Approaches* (16 – 17 June 2014, Bratislava) • 429

BENŽA, Mojmir: Tancovala by som, bosá som...: From the History of Folk Footwear in Slovakia (15 May – 13 September 2014, ULUV Gallery, Bratislava) • 431
 FERKLOVÁ, Daša: The New Electronic Encyclopaedia on the Internet – Folk Costumes in Slovakia • 433
 JÁGEROVÁ, Margita: Shepherd topics in the Municipal Museum in Nové Sady • 434
 POTANČOK, Vladimír: Romipen Prize for PhDr. Arne Mann, CSc. • 435

BOOK REVIEWS/REVIEW ESSAYS

Encyklopédia Beliana, 7. zväzok (Peter SLAVKOVSKÝ) • 437
 Jiří Langer a kol.: Beskydy. Stavby a život v nich, Beskydy. Zdroj práce a obživy, Beskydy. Dny všední i sváteční (Ján BOTÍK) • 440
 Orest Zilynskyj: Ukrajinské ľudové balady východného Slovenska (Nadežda VARCHOLOVÁ) • 442
 Birth and Early Childhood from a Cultural, Historic and Ethnological Perspective: Zita Deáky: „Jó kisfiúk és leánykák“. A kisgyermekkor történeti néprajza Magyarországon (Magda BOTÍKOVÁ, Katarína PEKÁROVÁ) • 445
 Janina Hajduk-Nijakowska (Ed.): Praktykowanie tradycji w społeczeństwach posttradycyjnych (Vojtech BAGÍN) • 450
 Jana Nosková, Jana Čermáková (Eds.): „Měla jsem moc krásné dětství“. Vzpomínky německých obyvatel Brna na dětství a mládí ve 20.–40. letech 20. století / „Ich hatte eine sehr schöne Kindheit.“ Erinnerungen von Brünnner Deutschen an ihre Kindheit und Jugend in den 1920er–1940er Jahren (Lubica VOLANSKÁ) • 453
 Michal Pavlásek, Jana Nosková (Eds.): Když výzkum, tak kvalitativní. Serpentinami bádání v terénu (Helena TUŽINSKÁ) • 456
 Miloslav Bahna: Migrácia zo Slovenska po vstupe do Európskej únie (Zuzana SEKERÁKOVÁ BÚRIKOVÁ) • 459
 Peter Žeňuch, Jelena S. Uzeňova, Katarína Žeňuchová (Eds.): Jazyk a kultúra na Slovensku v slovanských a neslovanských súvislostiach (Marina HRIB) • 461

EDITORIÁL

Ťažiskovou témou čísla *Slovenského národopisu*, ktoré držíte v rukách, sú rituály a sviatky ako súčasť našej aktuálnej reality. Akokoľvek banálnou či v spoločenskovednej spisbe rutinnou sa téma možno na prvý pohľad zdá, autorky textov, ktoré toto číslo ponúka v rubrikách *štúdie* a *materiály*, ukazujú, že neprestáva byť pre etnológov vynikajúcou optikou na sledovanie, popisovanie a porozumenie fungovaniu ľudských spoločností, v tomto konkrétnom prípade na štúdium spoločnosti Slovenska v 21. storočí.

Výzva pre publikačné prezentovanie výsledkov takéhoto štúdia vyšla z vedeckých cieľov a teoretickej výbavy, ktorej sa pri práci pridáva bádateľský tím projektu VEGA č. 2/0088/14 *Rituálne správanie ako strategický nástroj skupinovej identifikácie. Sociálne a kultúrne kontexty súčasných sviatkov na Slovensku* (Ústav etnológie SAV, 2014 – 2016). Tri jeho členky – Z. Beňuškovú, M. Vrzgulovú a K. Popelkovú – nájdete aj medzi autorkami textov v prítomnom čísle.

Uvedenú problematiku koncepčne empiricky študujú už viac rokov vychádzajúc z chápania *rituálu* ako symbolického konania, ktoré sa viaže na určitú skupinu ľudí (rituálnu komunitu) a spravidla sa opiera o zdieľané významy a hodnoty. Rituály ako strategické sociálne praktiky, spôsoby správania sa a konania v dôležitých momentoch individuálneho a spoločenského života sú sledované ako médiá, ktoré v kultúre komunikujú dôležité správy. Ako *sviatok* sa chápe príležitosť na slávenie či pripomínanie udalosti, ktorá sa spravidla cyklicky opakuje a viaže na určitý dátum. Jednotlivec alebo spoločenstvo tejto príležitosti pripisujú mimoriadny význam a príležitosť sa spája, resp. vyvoláva nekaždodenné, avšak v istom zmysle normatívne konanie ľudí. Z výsledkov výskumov realizovaných za niekoľko posledných rokov, vyplýva, že sviatky majú dnes v kultúre Slovenska nezastupiteľné miesto. Plnia nielen praktické (regeneračné, spoločensko-zábavné), ale aj menej zjavné, avšak významné sociálne funkcie: integračné, komunikačné, ekonomické, identifikačné a iné. Analýza obsahu súčasných sviatkov, ich rozličných podôb, spôsobov prežívania a významu, aký majú pre rôzne sociálne skupiny ukazuje, že sviatky a rituály (resp. rituálne praktiky či ritualizované správanie) sú ako komunikačný nástroj jednak bohato využívané širokým spektrom aktérov, jednak v sociálnej realite veľmi často navzájom prepojené, resp. spolu úzko súvisia a navzájom sa špecifickým spôsobom podmieňujú. Aké rozličné funkčné formy takýchto prepojení dokáže popísať etnografický výskum a nakoľko ich analýza odhalí mechanizmy fungovania spoločnosti, má za cieľ prezentovať predkladaný korpus štyroch textov postavených na empirickom štúdiu.

Sviatku, ktorý je na Slovensku známy ako vinobranie, sa venuje štúdia Kataríny Popelkovej *K otázke dynamiky sociálnych funkcií mestského sviatku: obaračkové slávnosti*. Pokúša sa prostredníctvom analýzy materiálu z výskumov vinobraní – jesen-

ných slávností známych na Slovensku najmä v malokarpatskom regióne - odhaliť a popísať funkcie, ktoré zohráva v živote mesta.

Katarína Nádaská v štúdiu *Mariánske náboženské púte ako jeden z významných piliarov ľudovej religiozity* prináša poznatky z etnografických výskumov problematiky náboženských pútí. Analyzuje javovú i obsahovú stránku pútí viazaných na kresťanský mariánsky kult nielen ako formu a prejav religiozity, ale aj ako rituál, ktorého sociálnou funkciou je vytvárať a udržiavať konfesijnú skupinovú príslušnosť zúčastnených. Vďaka viacročnému výskumníckemu zameraniu autorky na štúdium manifestačných prejavov inštitucionalizovaného katolicizmu sprístupňuje tento text veľké množstvo autentických etnografických poznatkov.

Príspevok Zuzany Beňuškovskej *Stužková slávnosť v dynamike vývinu od 30. rokov 20. storočia* sumarizuje jej poznatky o podobách a sociálnych funkciách jedného z významných momentov študentského života a ich premenách v čase. Uplatnenému konceptu rituálu prechodu zodpovedá aj metodický prístup - deskripcia a analýza jednotlivých jeho etáp a praktík, postavená na materiáli zo Slovenska.

Monika Vrzgulová obracia pozornosť čitateľov do sféry sviatkov, ktoré sú v Slovenskej republike ukotvené legislatívne, konkrétne do oblasti tzv. pamätných dní. Tieto sviatky, okrem funkcií, ktoré plnia v nich zakódované symbolické obsahy, sú v súčasnosti na Slovensku jedným z najvýznamnejších nástrojov politického zápasu. Materiál *Spomínanie na holokaust. Pamätný deň obetí holokaustu a rasového násillia (9. 9.)* je rekonštrukciou procesu odštartovaného v roku 1989, ktorý v roku 2000 vyústil do uzákonenia tohto dátumu slovenským parlamentom a dôslednou časovou rekonštrukciou spôsobov jeho pripomínania si v období 2002 - 2013. Na základe viacročných participatívnych pozorovaní a analýzou mediálnych rešerší autorka skúmala aktuálne spoločenské kontexty sviatku zaznamenávaním rituálnej praxe na celoštátnych ceremoniáloch, analýzou obsahov prejavov politikov a komentárov v médiách, ako aj sprievodných podujatí celoštátneho či regionálneho významu.

Štyri deskriptívno-analytické texty ponúknuté v rubrikách *štúdie* a *materiály* tematicky rozširuje a svojim reflexívnym štýlom obohacuje *esej* Petra Salnera. Jej názov zakončený otáznikom, *Kto zachránil ľudský život, zachránil celý svet?*, vytvára relativizujúci kontext k obsahu. Etnológ, dlhoročne sa zaoberajúci problematikou židovského holokaustu, tematizuje talmudický výrok, podľa ktorého je veriaciim Židom tolerované v záujme zachrany ľudského života porušenie každodenných noriem i prísnych náboženských predpisov. Cieľom úvahy je dokumentovať na konkrétnom materiáli ako holokaust relativizoval morálne hodnoty i cenu ľudského života. Autor načiera do bohatého archívu svedectiev ľudí, ktorí prežili holokaust v období 2. svetovej vojny, a na príkladoch konania ľudí v konkrétnych situáciách na pozadí hromadného vraždenia v koncentračných táboroch alebo ohrozenia života vo vojnovom prenasledovaní, aby dokumentoval neudržateľnosť často stereotypných predstáv o hraniciach dobra a zla, o vine a nevine, obeti a zrade, morálnosti či bezcitnosti alebo o ničení a záchrane. Tento príspevok venuje autor pamiatke svojho školiteľa PhDr. Adama Prandu, CSc. pri príležitosti jeho nedožitých deväťdesiatych narodenín a tridsiatich rokov od úmrtia. K spomienke na PhDr. A. Prandu, CSc. sa pripája aj redakcia.

Tretie tohtoročné číslo *Slovenského národopisu* sa okrem spomínaných rozsiahlejších textov pousiluje získať Vašu pozornosť i bohato naplnenými rubrikami *správy* a *recenzie*. Sprostredkujú najnovšie informácie o udalostiach, jubileách, odborných podujatiach či nových knihách, týkajúce sa tesne či sprostredkovane diania v etnológii a príbuzných spoločenskovedných sférach na Slovensku i v zahraničí.

Prajem príjemné a podnetné čítanie!

KATARÍNA POPELKOVÁ,
hostujúca editorka

KTO ZACHRÁNIL ĽUDSKÝ ŽIVOT, ZACHRÁNIL CELÝ SVET?¹

PETER SALNER

PhDr. Peter Salner, DrSc., Ústav etnológie SAV, Klemensova 19, 813 64, e-mail: salper4@gmail.com

The Holocaust had a substantial impact on the former moral criteria, as it moved the limits of the evil and the ability to make a sacrifice to save others. On the basis of various approaches to human life, this paper assesses the validity of the generally accepted Talmudic affirmation: “He who saves a life saved an entire world”, asking three questions:

1. What was the price of a human life at that time?
2. What was the reward for saving a life?
3. Who was (not) the saviour?

The text is divided into two sub-chapters. Through oral history testimonies and published materials, the first sub-chapter depicts examples where survivors refer to serial killers as to saviours (including Josef Mengele). The second sub-chapter deals with opposite examples – people who tried to save the lives of their close ones, but their actions were perceived negatively for various reasons.

Chaim Rumkowski from Lodz and Rudolf Kasztner from Budapest are model examples in this regard. The conclusion attempts to give answers to the questions listed above:

1. It is not possible to quantify exactly the value of a Jewish life during the Shoah. Symbolically, it is defined by Mengele’s explanation of why he “saved” one of the survivors: “Schade für Seife” (wasted on soap);
2. The examples of Chaim Rumkowski, Rudolf Kasztner and of others show that the efforts to save a life are not always perceived positively. When assessing them, also other – often abstract – dimensions or facts that were not known to the contemporary actors are taken into account;
3. The content of the term “saviour” is also relative. There are persons who risked their lives among those to whom the survivors thank for their lives, as well as those who helped individuals, but, at the same time, bear personal or political responsibility for the tragic fates of thousands of other Jews. Also well-known are opposite cases where the actions of saviours were brought to court or met with moral condemnation by the public...

The knowledge from the Holocaust period suggests that the quoted Talmudic affirmation can be accepted only if it relativised with a question-mark: **Did the one who saved a human life save an entire world???**

¹ Tento v rôznych súvislostiach bežne citovaný výrok Talmudu pochádza z oddielu, ktorý sa venuje právu a súdnemu procesu (Sanhedrin). Ide o interpretáciu Genesis 4,10 (prípád Kaina, ktorý zavraždil svojho brata Ábela (Cohen, 2006: 371).

Holokaust zásadne ovplyvnil dovtedajšie morálne kritériá, lebo posunul dovtedy nepredstaviteľné hranice, kam až môže dospieť zlo, ale aj mieru schopnosti obetovať sa kvôli záchrane iných. Tí, ktorí ho zažili, znášajú dodnes dôsledky a prenášajú ich na ďalšie generácie. Napriek odstupu času je preto konanie vtedajších aktérov stále aktuálne. Vo svojom príspevku si všimam rôzne prístupy k ľudskému životu, jeho zničeniu a záchrane.

Opieram sa najmä o poznatky získané v rámci medzinárodného projektu Oral history: osudy tých, ktorí prežili holokaust.² Výsledkom trojročnej kolektívnej práce (1995 – 1998) bolo 150 svedectiev, ktoré obsahujú množstvo vecných i emocionálnych poznatkov (pozri Salner, 1997; Vrzgulová, 2002; Bútora, 2010). Na väčšine z nich som sa osobne zúčastnil. Umožnilo mi to spoznať dramatické príbehy, ale aj vidieť neverbálne reakcie ľudí vo chvíľach, keď spomínali na situácie, v ktorých život predstavoval najväčšiu a zároveň nulovú hodnotu (pozri Salner, 2010). Pod vplyvom týchto skúseností vo mne postupne narastala potreba hľadať odpovede na tri otázky:

1. Aká v tom čase bola cena ľudského života?
2. Aká bola odmena za záchranu ľudského života?
3. Kto (ne)bol záchrancom?

Uvedené otázky sú alternatívou vyššie citovaného talmudického výroku. Doneďavna som som ho vnímal ako nespochybniteľný všeobecne platný fakt. Veď judaizmus (ani moderná spoločnosť) aspoň deklaratívne nepoznajú väčšiu hodnotu než život človeka. S ním je spojený príkaz „pikuaš nefeš“ (povinnosť zachraňovať život). Podľa neho „... zákon nezakazuje žiadny spôsob záchrany ľudského života kromě modlářství, incestu a vraždy – tyto zákazy nesmíme porušiť ani v nebezpečí vlastního života“ (Ganzfried, 2012: 351). V záujme jeho záchrany veriaci Židia tolerujú nielen porušovanie každodenných noriem, ale aj prísnych náboženských predpisov. Šoa však prinieslo množstvo situácií, ktoré relativizovali konanie aktérov a tým aj uvede-
ný výrok. Súčasníci sa museli fyzicky, duševne aj morálne vyrovnat' s činmi, aké si za normálnych okolností vieme len ťažko predstaviť.

**„ABYS VĚDĚL, TY PARCHANTE, ŽE NE TY,
ALE MY ROZHODUJEME, KDY ZEMŘEŠ!“**

Symbolom holokaustu sa stal Osvienčim. Opis táborových pomerov nie je cieľom tejto práce, preto sa obmedzím na charakteristiku Miklóša Nyiszliho (1901 – 1956), uvedenú v jeho autobiografickom diele *Byl jsem Mengeleho asistentem*: „Kandidátem na mŕtveho je každý, kto vkročí na území KZ. Koho šťastena zavede vľavo, ten se v nebožtíka promění během jedné hodiny. Hůře dopadne ten, koho smůla pošle napravo! I on je čekatelem na smrt, jenom s tím rozdílem, že tři nebo čtyři měsíce, dokud vydrží, bude muset snášet všechny ty lágrové hrůzy. Zkosí ho otrocká dřina. Bude krváčet z tisícerych ran. Bude ryčet hlady. S vytřeštěnýma očima bude řvát jako

² Pri citovaní v zátvorke za textom uvádzam pohlavie, rok narodenia a číslo, pod ktorým je svedectvo uložené v archíve Nadácie Milana Šimečku.

smyslů zbavený. Bude se svíjet v závějích sněhu, dokud neumrzne. Cvičení psy z něj servou zbylé maso a teprve až na jeho vyschlém těle nenajdou obživu už ani vši, přijde si i pro něj vysvobozující smrt! Kdo je na tom lépe? Kteří z našich otců, matek, bratrů a sester, které z našich dětí? Ti nalevo nebo ti napravo?“ (Nyiszli, 2009: 45 - 46).

V osvienčimských podmienkach mali v otázke živote a smrti väzňov často rozhodujúce slovo lekári. Podľa Margity Schwalbovej (po oslobodení ukončila štúdium medicíny a pôsobila ako detská lekárka) „hovorilo sa im anjeli smrti alebo vrahovia v bielych plášťoch. Oblečení v čistom, sterilnom plášti, poniektorí večne v bielych rukavičkách, pretože sa báli infekcie, ktorú mohli v tábore rýchlo dostať, takmer vždy s úsmevom na tvári, ktorý však neveštil nič dobrého, pretože práve za láskavým pohľadom sa skrývali tie najsadistickejšie črty človeka, lekára, a pritom vraha. Každodenne prichádzali na revír, niektorým chorým nedali ani len šancu, aby sa vrátili medzi ostatných väzňov, robili selekcie, ktoré znamenali okamžitú smrť v plynových komorách.“ (Hradská, Schwalbová, 2001: 11)

Nie náhodou sa personifikáciou táborovej hrôzy nestal niektorý z veliteľov či dozorcov, ale doktor medicíny Josef Mengele (1911 - 1979), „ktorý bol stelesnením zla a smrti v osvienčimskom koncentračnom tábore. Tí, ktorí ho osobne zažili, vo svojich spomienkach uvádzajú, že to bol psychopat, ktorý, hoci ľudí zabíjal, sám sa smrti bál. Bol povestný svojimi pseudolekáorskými výskumami na dvojčatách, a nielen na nich, rozhodoval o živote a smrti žien a ich detí, experimentoval s pacientmi trpasličieho vzrastu, bez rozdielu či šlo o deti alebo dospelých. Vykonával selekcie po príchode do tábora.“ (Hradská, Schwalbová, 2001: 15). Objavuje sa v mnohých spomienkach: „*Pán Mengele stál tak, a tak, a tak, a tak...*“ (Ž, 1922/75) Veľavravné sú slová M. Nyiszliho: „*Dr. Mengele, vedoucí lékař KZ, je při výkonu svých funkcí neúnavný. Tráví hodiny na výzkumném bloku cikánského tábora, plně pohroužen do namáhavé práce. Polovinu každého dne prostojí na židovské rampě, kam už teď přijíždí denne čtyři až pět transportů z Maďarska.*“ (Nyiszli, 2009: 25) Práve s ním sa najčastejšie spájala uvedená prezývka Anjel smrti. Mengeleho „výkonnosť“ potvrdzujú svedectvá preživších: „*On robil selekcie enormné. On v januári 44 sedemtisíc žien odsúdil na smrť plynom a zrejme to nemal potvrdené, tak tie ženy čakali na tú smrť skoro týždeň. Napchaté do nemožna, bez jedla skoro a bez pitia, kým sa ten transport uskutočnil, a neviem, či ho mal schválený alebo nie.*“ (Ž, 1915/10)

„*Naraz, 4. decembra, ten týfus, tie vši boli strašne ešte moc. Láger bol strašne preplnený ľuďmi a koncom novembra prišli poľské dievčatá z Lodži. Krásne dievčatá, nepamätám sa, či 200 či 180, krásne dievčatá prišli. Štvrtého decembra, v sobotu ráno to bolo, naraz, aby každý išiel z bloku von. Tak každý išiel von, musel každý ísť. Si obliekol kabát, čo sme mali, nejakú handru, ani nie kabát a sme išli. Prídeme k Mengelemu, pár esesákov stoja už a veľká priekopa, možno päťmetrová priekopa a na tej priekope položená taká úzka lavička, doska. Teraz každý bol bledý, pravda, nemal v sebe krvi, tak sme mali sneh, tak sme si súchali tvár, aby sme boli červené, aby sme neboli biele. Kto neprešiel, keď videli, že sa troška kýve na tej doske, že nešiel rovno, už doboku a na nákladné auto. Tak vtedy zobrali 4000 dievčat v jeden deň.*“ (Ž, 1921/1)

Ďalší svedkovia opísali „normálne“ selekcie: „*... bez jedla, bez vody, bez všetkého sme išli až do Osvienčima. Tam nás povyháňali, keď zastal vlak, povyháňali nás vonku a tak sme išli na Brzezinky, kde selekcia bola. Tam nás oholili komplet, dali nám po jedny šaty, dreváky na nohy a tak nás potom. Ešte jeden moment, mamička prišla s nami, lebo ona tak dobre vyzerala ešte, boli sme tri sestry a ona tak do štvorradu. Štyria sme boli v jednej rade. Ale mali sme toho brata, tak on ostal sám, nemal s kým*

íšť. Tak začal plakať. A Mengele ho chytil za ruku a sa ho pýtal, že prečo plače. Že nevie, že kde je mamička. Tak ho, povedal mu nemecky, poď ja ti ukážem, kde je mamička. Tak začali hľadať od prvej rady až do konca, tak našli mamičku a vytiahli ju z rady a musela ísť s ním do krematória. Nevedeli sme, že kde ide vtedy ešte, ale tak potom, keď sme tam boli, už som vedela, že kde išli.“ (Ž, 1927/19)

„Po troch dňoch vlak zastal, dvere sa otvorili, no, ten pohľad, na to človek nemôže nikdy zabudnúť, čo to bolo. Krik, psi, esesáci, nevedel človek, na čo sa má skôr pozerieť. ‚Los, los, schnell, schnell‘ z vagónov, všetko nehať tam. Keď sme vyšli teda, postavili sme sa, naraz prišiel, vtedy som, kto vedel, kto je to, pravda, že sa volá Mengerle, to sme sa dozvedeli až neskôršie. Ale prišiel, tak bolo, povel, muži na jednu stranu, ženy s deťmi, malými deťmi na druhú stranu, deti na druhú stranu a ženy na druhú stranu. Všetko to s rukami to určoval, kde kto má ísť. No to bol snáď posledný pohľad, keď sme mohli sa vidieť (plač). Matka išla s mladším bratom, otec sa medzi mužov zaradil a ja so sestrou sme sa snažili zostať spolu.“ (Ž, 1929/87) (Forma „Mengerle“ sa objavila vo viacerých svedectvách žien z územia, ktoré po viedenskej arbitráži pripadlo Maďarsku.)

„No pamätám si na jednu príhodu s ním, keď tiež bola selekcia na revíru, alebo neviem kde teda, už boli na tých autách ženy a k nemu pristúpilo jedno ešte dieťa, také asi pätnásťročné, to sa už dostalo do tohoto, do tábora alebo náhodou, a išlo k nemu a povedalo mu, prosilo o život tej matky, ktorá je hore. A on na to nereagoval a to decko mu povedalo: ‚Pán (neviem jaký mal titul, sturmführer alebo jaký), vy nemáte matku ani deti?‘ Nato on urobil takto, áno, a vyhodili ju... Nie on, vyhodili ju na to auto spolu s tou matkou. Tak taký bol Mengele, nevypočítateľný, strašný.“ Táto väzenkyňa bola s týmto Anjelom smrti často v kontakte. V ďalšej časti svedectva doplnila jeho charakteristiku: „Doktor Mengele bol psychopat podľa mňa. On bol, jak som počula, jak mi aj povedal, zasypaný na fronte a mal perzekučné bludy.“ (Ž, 1915/10) Vďaka jeho povesti mu neskôr pripísali aj činy, ktoré vykonali iní lekári: „Stáli sme tam asi tri hodiny, v daždi, v noci, keď prišli traja dôstojníci. Všetci dnes hovoria, že Mengele, ale tam boli dvadsiati lekári, vymieňali sa, tak ja neviem, kto tam robil tú selekciu.“ (M, 1929/128).

Pri všetkej hrôze, ktorá sa s jeho menom spájala, viacerí pamätníci aj po desaťročiach spomínali, že to bol pekný muž: „Pamätám sa, tak ako teraz, Mengele bol krásny človek.“ (Ž, 1909/55); „Hneď pri výstupe rozdelili mužov a ženy a išli sme popri vagóne dopredu. Tam bol jeden veľmi zaujímavý pekný muž s jedným vlčiakom v esesáckej uniforme a mal jednu výraznú medzeru medzi dvomi jedničkami hornými. Bol to doktor Mengele, ktorý robil osobne selekciu tohto transportu. Ešte tam boli nejakí esesáci, ale tí neboli podstatní. Mal takú paličku a ukazoval vpravo, vľavo, stál práve pri tom ženskom šóre. No starý otec, kvôli ktorému sme túto cestu podnikli, išiel okamžite do plynu.“ (Ž, 1931/47). „Mengele robil selekcie i na revíri a robil to vždycky inak, inším spôsobom. On bol nevypočítateľný. To bol, nielenže sa hovorilo, že bol pekný, to bol človek takzvaných čistých rúk. On sa nikdy nedotkol nikoho, áno. On len vždycky ukazoval. A keď robil selekciu na revíri, tak vždycky mal takto jeden prst založený za tým kabátom vojenským a pohvizdoval si áriu z Traviaty a pritom ukazoval tak a tak.“ (Ž, 1915/10).

Podľa väčšiny ústnych či publikovaných svedectiev Josef Mengele dostal prezývku Anjel smrti plným právom. Existovali však aj opačné prípady. Emotívne som odmietol slová ženy, ktorá ho pri predbežnom rozhovore (a neskôr aj pred kamerou) deklarovala ako svojho záchrancu: „Na druhý deň nás zavolali dolu, ja som bola celkom dole na

prični pod povalou, tak dokiaľ som sa zliezla dolu, ani nebolo v tom šume a tam nás bolo päťsto žien, počuť, čo vlastne tí esesáci od nás chcú, hoci teda nemecky viem, myslím, že dobre. A nepočula som, že musíme si dať šaty vyzliecť a ísť úplne v inom rúchu pred Mengeleho. No ja som bola v tom, mala som šaty na sebe a to stačilo esesákovi, aby povedal, že rovno do plynu, ale v tom zavolať Mengele, že nie, že nech tá dievčina predstúpi ešte predto mňa, lebo sa mi zdá, že je jej škoda na mydlo. Tak som predstúpila s veľkým strachom, niekomu som v rýchlosti zobrala šaty a predstúpila som pred Mengeleho. No tak po vizitácii ňoho zistil, že teda mám ísť radšej na práce ako do plynovej komory. Tak som sa dostala skutočne na prácu, teda na prácu do Nemecka.“

Na ďalšiu otázku moderátorov doplnila: „Keď som bola v Osvienčime, som povedala, Mengele – každý hovorí, čo robí, vďaka Mengeleovi, tomu najväčšiemu sviniarovi, ktorý existoval pod šírym nebom volakedy a vždy, tak ten mi zachránil život, lebo ten rádový hovoril do plynu a ten vedúci koncentračného tábora Osvienčim „Schade für Seife“, no tak, viete, to boli momenty také...“ (Ž, 1922/122).

Kým v predchádzajúcom prípade Mengele zmenil rozhodnutie svojho zástupcu z pragmatických ekonomických dôvodov, v druhom záchrana paradoxne predstavovala trest za porušenie disciplíny. Zodpovedá to názoru, že práve bezpodmienečná poslušnosť k rozkazom nadriadených predstavuje základnú podmienku „fungovania“ holokaustu (Bauman, 2002: 48). Svedkyňa sa „previnila“ tým, že sa pokúsila prebehnúť za príbuznými na opačnú stranu, než jej pri selekcii určil:

„Prišli sme do toho Osvienčimu a tam nám pobrali všetky balíky a začalo triedenie. Stál jeden vysoký dôstojník, bol to Mengerle, ktorý nás triedil. Pri tom triedení záviselo, že či nás vytriedi pre život alebo pre smrť. Tak ja som ... Takto. Nebohá mamka, babka, moji dvaja bratia ako s nami, ako aj otecko. Otecko so starším bratom, jeho hodili na jednu stranu, mňa na druhú stranu, mamičku nebohú, brata najmladšieho a babičku hodili vedľa. Ja som utekala za mamičkou, ale Mengerle prišiel za mnou a on mal takú paličku tenkú, s tou ma švihol, chytil ma tak za šaty a hodil ma naspäť. Než som sa otočila, už som nevidela ani mamku, ani brata, ani babičku, ani otecka, ani staršieho brata. A tak som ostala v tom koncentráku v Osvienčime.“ Na inom mieste táto svedkyňa svoje rozprávanie doplnila: „Ale viete, to boli okamihy, človek si ani... Tolko, čo ma vyhodil, proste odhodil od mamky ten Mengerle. A mal takú paličku, trstenú tenkú paličku mal a tak ma chytil za ruku a už som mamku nevidela.“ (Ž, 1928/33). Podobný prípad uvádza aj Tzvetan Todorov: „Filip Müller se z vlastního rozhodnutí vloudil do plynové komory, aby tam zahynul; dozorcí jej však objeví a surově vytáhnou ven: ‚Abys věděl, ty parchante, že ne ty, ale my rozhodujeme, kdy zemřeš!‘“ (Todorov, 2000: 70). Pravdepodobne z rovnakých dôvodov prežili dve ženy. Esesák ich „potrestal“ tak, že ich vyhnal zo skupiny určenej na smrť: „Boli tam sestry, čo jedna sestra vyšla na nákladné auto, že chcela so sestrou ísť. Ten esesák išiel a vyhodil ich obe tam. Ešte jedna žije z nich v Clevelande.“ (Ž, 1921/1) Podobnú skúsenosť vylíčili neskôr ešte iné ženy a v úlohe „záchrancu“ ho nepriamo spomína aj M. Nyiszli... V nasledujúcom prípade „záchrana“ bola nechceným dôsledkom Mengeleho zľadutlivosti: „V jeden deň príde Mengele s esesákmi: ‚Všetko von z bloku!‘ No, všetko muselo ísť von z bloku. /.../ No naraz Mengele mi hovorí: ‚Vy choďte do bloku,‘ na mňa ukázal, a pozrite sa, či niekto nezostal na kójach. ‘A ja som išla. Ja neviem, ako som išla, čo to bolo, že ja som sa dostala hore na tú kóju a ja neviem, či som odpadla, či som zaspala, či čo, som tam ostala na tej kóji. On zabudol na mňa. Ja vstanem dole z kóje, idem dole, idem k okienku, posledné nákladné auto, čo ich zobralo. 1 500 dievčat. Ostali sme sedem ľudí celkom na tom revíre.“ (Ž, 1921/1)

Známe sú aj iné prípady, keď nacisti zachránili život väzňa a relativizovali tým akt, ktorý má za normálnych okolností jednoznačne pozitívny charakter. Možno najparadoxnejší prípad zverejnila vo svojich memoároch bratislavská rodáčka Iby Knillová: „Keď boli vo vagóne všetky choré ženy, vhuhol dnu jeden vojak a pritom nechtiac či možno naschvál zašliapol bábätko ťažkou okovanou kanadou. Nastala chvíľa šokovaneho ticha a potom matka schmatla pomliaždené, krvácajúce dieťaťko a vykričkla.

Vojak jej povedal: „Prečo reveš? Pravdepodobne som ti zachránil život. Keby bolo to dieťa pri príchode do tábora živé, obaja by ste šli do plynovej komory. Teraz možno máš šancu prežiť.“ Francúzku s hnisavou ranou na nohe zobrali tiež. Nejaký čas po vojne som sa dozvedela, že žena, ktorej vojak zabil dieťa, naozaj prežila. Prežil aj manžel a znova sa zišli.“ (Knill, 2011: 114-115).

Záchrana jednotlivcov na pozadí hromadného vraždenia sa neobmedzovala len na koncentračné tábory. S dramatickými situáciami sa stretávali aj ľudia v horách, kde mnohí Židia po okupácii Slovenska v septembri 1944 hľadali úkryt pred nemeckou armádou:

„Proste nás obkľúčili, tá, tá horská skupina týchto esesákov, tie horské oddiely esesákov so psami. Oni robili čistku tých hôr, lebo hľadali partizánov. /.../ O nás povedali, že sme partizánky a zobrali nás a ťahali nás cez hory, až nás pripojili...

Ale kým ešte nás pripojili, tak ja som sa začala s tým jedným rozprávať, to boli takí mladí chlapci a tá Marta ma stále štuchala, že nech nerozprávam. A ja som vtedy dosť dobre vedela po nemecky, tak som sa, tak sme sa rozprávali a oni sa nás furt pýtali, či sme partizánky a ja som, že samozrejme, že nie, ja som mala takú vymyslenú story, že som z Lučenca, že tam bombardovali, ja som sa teraz ocitla tu, že som bežala pred týmito, pred... no proste jako pred frontom, lebo pred čím. No a som sa ho ešte tak opýtala, čo by tak povedala asi jeho matka, keby ho videla, že naháňa mladé dievčence po horách so psami a on povedal, že asi by ho veľmi nepochválila, že asi by sa hanbila a že oni majú v Alpách nejaký športový hotel. No a tá Marta do mňa stále štuchala, no a potom som už aj prestala s ním hovoriť a potom nás pripojili k skupine dvadsaťtri ľudí. To viem preto, potom vám poviem, prečo som vedela, že ich bolo dvadsaťtri, boli tam aj ľudia z Novák, my sme sa samozrejme, tedy ja som sa tvárila, že ich nepoznám, oni, že ma tiež nepoznajú. A došli sme do nejakej dediny, neviem ale jaká to bola dedina a bol už skoro večer a ten jeden esesák mi hovorí: „A vy dve zmiznite.“ Ono, on nás, lebo tých dvadsaťtri ľudí odstrelili, proste to som sa dozvedela ešte na horách, ale po vojne proste tí ľudia, no proste odstrelili ich tam v lese, on si zrejme myslel, nebudem ich strieľať ja, však aj tak, čo budú v lese robiť, keď ich niekto chytí.“ (Ž, 1923/16)

Titul Spravodlivý medzi národmi predstavuje najvyššiu poctu, akú udeľuje štát Izrael ľuďom, ktorí zachraňovali ohrozených Židov. V poslednej dobe sa objavujú pokusy zaradiť medzi záchrancov aj niektorých predstaviteľov vtedajšieho režimu. Prípadom pokusy o rehabilitáciu Jozefa Tisu, úsilie blahoslaviť biskupa Jána Vojašáka alebo prípad poslanca slovenského snemu Jánosa Esterházyho. Prezidentovi priaznivci operujú najmä udelenými výnimkami, pričom ich počet sa často účelovo zveľičuje. (Výnimky umožňovali konkrétnym jednotlivcom prežiť obdobie deportácií v roku 1942, z hľadiska komunity ako celku však neznamenali prínos, pretože počet ľudí v transportoch ostával zachovaný.) V prípade J. Esterházyho jeho príbuzní, ale aj maďarské úrady, žiadajú preňho udelenie spomenutého izraelského vyznamenania. Vyzdvihujú fakt, že nehlasoval za prijatie Ústavného zákona č. 68/1942 o vysťahovaní Židov a pripomínajú, že údajne koncom vojny zachránil niekoľko Židov. Zabúdajú ale na skutočnosť, že opakovane verejne zdôrazňoval svoj antisemitizmus a hlasoval za ostatné protizhoidovské opatrenia.

V úsilí o rehabilitáciu minimalizujú podiel týchto osôb pri presadzovaní a realizácii protižidovského zákonodarstva. Na druhú miskú váh kladú prípadné jednorázové prejavy pomoci, najmä ale utrpenie v rokoch komunistickej totality, ktoré má „vygumovať“ ich predchádzajúce aktivity (Tisa popravili, Esterházy zomrel vo väzení, Vojtaššáka prepustili po niekoľkých rokoch s podlomeným zdravím). Na margo takýchto názorov prokurátor Benedikt Huber počas procesu s generálom SS Karlom Wolffom vo svojej záverečnej reči povedal: „Je samozrejme treba mluiť i o událostiach, jež obžalovaný nazýva ‚dobrými skutky‘. Pan Wolff se mýlí, jestliže věří, že vše je vyváženo pomocí, kterou poskytl několika jednotlivcům, mezi nimiž byli i Židé. Trestný proces ale není biblickým Posledním soudem. Nelze zde posuzovat člověka v celé jeho složitosti, i když se k tomu jistě přihlíží, ale podstatné spočívá v tom, že tu soudíme činy toho nebo onoho člověka. Pokud pan Wolff někomu pomohl, nemá to s vyhlazováním Židů nic společného, tyto pomocné akce nepramenily z Wolffova zásadně negativního postoje vůči vraždícímu systému, byly jen důsledkem osobních laskavostí... Člověk vybavený mocí je ve svých činech ospravedlněný jen tehdy, když stále a vždy a za všech okolností jedná tak, jak je mu dáno zákonem a ctí.“ (Cílek, 2007: 253-254)

V nasledujúcej časti sa pokúšam priblížiť sebaobránné aktivity židovskej komunity, ktoré majú z dnešného pohľadu niekedy ambivalentný charakter. Ako uvádzam vyššie, po príchode do tábora sa matky s malými deťmi často ocitli pred smutne známou „Sofiinou voľbou“. Na základe varovaní z úst skúsených väzňov, „*ktorí tam ako obsluhovali pri trati, tí šepkali stále ‚ohne Kinder, ohne Kinder‘, lebo proste, bez dětí, lebo vedeli, čo to znamená*“. (Ž, 1922/75) Tieto ženy sa ocitli pred dilemou, či majú „bez boja“ obetovať svoje potomstvo, alebo radšej zahnúť spolu s deťmi. Tie, ktoré zvolili život, sa dodnes nezriedka trápia „vinou obetí“:

„*A keď sme vystúpili z vagónu, tak ja som mala taký veľký ručník, taký čo nosia také sedliacky, aj mamička také háčkovala a robila. V tomto som mala zakrúteného tohto chlapčeka. A hovorím mame, nepovedz nikomu, že to dieťa nie je tvoje. Chceme, aby sme my traja zostali spolu. Jako sestra, čo je v Chicagu a ona tiež. A hovorí mi mama, nikomu nehovor, že chlapec je nie môj. Prišiel jeden Poliak ku nej, vytrhol z ruky chlapčeka a hovorí mi: To nie je Tvoje, to je tvojej matkino, nič iné nepovedal, chcel mi tým naznačiť, že neprežijem, keď to dieťa zostane u mňa. Nepovedal nič iné. Čo tam boli tie poľské oné, čo vykladali tie vagóny, niekedy im bolo ľúto, keď mladšie dievčatá by sa dostali do plynu, tak to ma zachránilo. Potom ma sestra chytila a hovorí: budem s Tebou a viackrát som už nevidela ani mamičku ani to dieťa...“ (Ž, 1922/14).*

„*Do Birkenau sme prišli v noci za veľkého kriku a štekotu psov, vysťahovali nás, teda z tých vagónov a vykrikovali, že: ‚Muži zvlášť, ženy zvlášť, s deťmi starí zvlášť, so ženami s deťmi a ostatní!‘ Dostali sme sa takto v niekoľko vstupoch pred lekára, bol to Mengele, viem zodpovedne, že to bol on, lebo ja som sa s ním stretla potom ešte dvakrát. A veľmi mi je ľúto aj dodnes, že vedľa mňa šla moja teta a s dvomi svojimi malými deťmi, mojimi sesternicami a úpenlivo prosila, aby som jej pomohla aspoň jedno dieťa chytiť za ruku a tak prejsť, teda pred toho lekára, ja neviem prečo, tie sesternice som skutočne milovala, ja som tie deti nechytla a tou rečou, jak sme sa spoločne rozprávali dostali sme sa pred toho lekára a vtedy ich oddelil vľavo a nás s mamičkou oddelil vpravo. Otecka som už viacej odvtedy nevidela.“ (Ž, 1930/22)*

Podobné pocity viny majú aj ľudia, ktorí bezprostredne po príchode do tábora uverili upokojujúcim slovám esesákov a počas selekcie v najlepšom úmysle poslali niekoho zo svojich blízkych (obyčajne mladších súrodencov „na druhú stranu“ za rodičmi, súrodencami a tým vlastne do plynovej komory:

„To ani nemusím povedať, že jak sme došli do toho koncentračného tábora. To bolo hrozné, to s dobytkom by sa takto nezaobchádzalo, jako zaobchádzali Nemci s nami. No to bolo prvé, ‚Los, los auf!‘, aby sme tam šetko nechali a tak ďalej a tak ďalej. To je dobré, že ja mám takú kľudnú povahu. Mal som koľko, trinásť rokov, štrnásť rokov, pätnásť rokov som mal. Že ja som to bral, jak som to bral, jak sa to má. No nie jak sa to má, ale nedalo sa to ináč brát. Ešte Nových Zámkoch, jak sme vystupovali z vagóna, moja nebohá mamka poškrabala si nohu v dróte a bola zapálená. Tak začali kričať, že jako ženy zvlášť a muži zvlášť. No ja som išiel medzi mužmi a ja som kričal bratovi mladšiemu, že aby utekal za mamu. To bolo moje posledné slovo ako bratovi a s mamu som ani nerozlúčil.“ (M, 1927/52)

„Malý brat išiel s oteckom do radu a potom otecko mu povedal, že nech ide späť k matke, že však ešte je dieťa, že ešte nemal trinásť rokov, že isto deťom s matkami lepšie, lepšie bude. A vtedy som sa ešte k nemu zohla, prišiel tam, keď prišiel tam k mamičke, pobozkala som ho a vtedy ma Nemec odtrhol a mňa zobral doprava a moju matku a sestry doľava a viac som ich som ich už nevidela, nikoho, ale videla som, že išli v dave.“ (Ž, 1925/13) S pocitom viny sa dnes usilujú vysporiadať aj mnohí z tých, ktorí dokázali prežiť, „hoci oveľa lepší museli zahynúť“. Ako spomína jedna z preživších, „v tom koncentráku hlavne nikdy som sa nestrkala nikde. Podľa možností, hovorím, ani vpredu, ani vzadu, ani zboku, nikde... Preto ja hovorím, že každý z nás vlastne na hrobe niekoho iného existuje, hej.“ (plač) (Ž, 1923/7)

Podľa mnohých pamätníkov horšie než existencia plynových komôr pôsobilo na väzňov dlhodobý nedostatok potravy. V úsilí uniknúť smrti hladom táboroví väzni „organizovali“ krádeže jedla, pričom často okrádali nielen esesákov, ale kradli aj spoluväzňom chlieb či iné potraviny alebo robili skutky, ktoré by sa za normálnych okolností javili ako odsúdeniahodné. V neľudských podmienkach koncentračných táborov sa objavovali aj prípady kanibalizmu:

„A boli dievčatá, čo, žiaľbohu, z tých mŕtvych vybrali pečeň a toto robili. To sa nedá vypovedať. To už ja sama sebe si neverím, že toto, jak to človek mohol také dačo prežiť.“ (Ž, 1924/18); „Tak videla som na vlastné oči kanibalistov, kanibalizmus, kde dvaja úplne zošalení od veľkého hladu, kostlivci, človeka, ktorý zomrel, nožom alebo nejakým železom rozpárali a trhali sa o jeho pečeň. To dosvedčujem!“ (Ž, 1920/23) Podobné skúsenosti opísal aj Arnošt Lustig: „Mám tady v Americe, v Norfolku, přítele, který se v jednom lágru poblíž Osvětimi stal kanibalem. Jedl maso z těl svých mrtvých kamarádů, protože mu tři týdny nedali najíst. Tihle lidé zešíleli. Znal jsem rabína, který mi ukradl chléb (bylo to v mém čísle 21 v cikánském lágru). Už nebyl rabín, ale šílenec, který měl hlad, stejně jako můj přítel kanibal.“ (Lustig, 2003: 20; na tému hlad pozri aj Salner, 2012).

„KDYBYCHOM BYLI BÝVALI NA JEJICH MÍSTĚ, MOHLI JSME BÝT JAKO ONI.“

Rozporné názory dodnes vyvoláva činnosť židovských inštitúcií, ktoré pracovali pod kontrolou nacistických úradných orgánov. Židovské rady pôsobili vo väčšine okupovaných krajín. Konanie ich vedúcich pracovníkov sa dnes často stretáva s morálnym odsúdením. Vyčíta sa im kolaborácia s nacistami, nadpráca a presadzovanie teórie menšieho zla (pozri Bauer, 2009; Baumann, 2002; Todorov, 2000). Na území Slovenska Ústredňa Židov spolupracovala s mocou a zároveň jej súčasť „Pracovná skupina“,

vedená Gizi Fleischmannovou, sa pokúšala podplatiť nielen štátnych úradníkov, ale aj nemeckého poradcu pre riešenie židovskej otázky na Slovensku Dietera Wislicenyho. Takto chceli dosiahnuť zastavenie deportácií (viac Bauer, 2009; Hradská, 2008, 2012).

Kriticky je vnímaná najmä činnosť Chaima Rumkowského, ktorý pôsobil v Lodži, ale aj konanie Rudolfa Kasztnera z Budapešti. Zo zorného uhla tejto práce, ktorá vychádza z premisy najvyššej hodnoty ľudského života, je však ich hodnotenie komplikovanejšie. Dobové dilemy približujú slová náčelníka židovskej polície v Lodži Leona Rosenblatta, ktoré vo svojom povojnovom svedectve uviedol Friedrich Hielscher a publikoval Jehuda Bauer:

„Dobrý Bože, den co den se ptáme sami sebe, je tohle pravda? Ale ona to je pravda. A musím vybrat lidi tam. Když to neudělám, zastřelí mě. To by pro mě bylo jednoduché řešení. Co budou dělat pak? SS už mi to řekli: Pak budou vybírat oni. To znamená silné lidi, těhotné ženy, rabíny, učence, profesory, básníky – ty půjdou do pece první. Když ale zůstanu, kde jsem, mohu vybírat dobrovolníky. Často žádají, aby byli vybráni, někdy jich mám tolik, kolik jich mám dodat, někdy jich je málo, to potom беру umírající, o kterých mi řeknou židovští doktoři, a když to nestačí, беру těžce nemocné. A když ani to není dost, co udělám? Mohu vzít zločince – ale milosrdný Bože, kdo tady není zločinec?... Kdo bude soudce?... Pane Hielschere, já jsem jen ubohý Žid ze Lvova. Naučil jsem se, co dělat ve své branži. Naučil jsem se velet dělostřelecké jednotce /jako rakouský důstojník za první světové války/. Nenaučil jsem se ale, co musím dělat tady. Ptal jsem se představených obce, rabínů, lidí učených, a všichni říkali: Udělal jsi dobře, že si zůstal na svém místě... Všichni se mnou souhlasili, ale stejně, pane Hielschere, já nechci žít. Žádám vás, proboha, pro Boha, v kterého věříte vy: Jestli víte o lepší cestě, než je ta, kterou jsem si vybral já, řekněte mi o ní, a já vás budu ve dne v noci velebit. A jestli neznáte lepší cestu, tak mi povězte, mám zůstat na svém místě, nebo bych se raději měl zabít.“ Hielscher si promluvil s rabínem, který byl téhož názoru jako Rosenblatt, a pak odpověděl. Podle svého svědectví řekl toto: „Udělal jste správně, tak Bůh se mnou. Jen tak pokračujte. Když budete pokračovat, uděláte dobře před Bohem, já bych sám nejednal jinak.“ (Bauer, 2009: 90-91)

Terčom najostrejšej kritiky sa stal Chajim Rumkowski, ktorý doviedol teóriu menšieho zla do extrémov. Pôsobila tu aj skutočnosť, že mal množstvo negatívnych osobných vlastností, ktoré nevyvolávajú sympatie. Ako uvádza Jehuda Bauer, „Rumkowski je podľa väčšiny popisů něco jako židovský válečný zločinec, který se rozhodl hrát si na Boha a vědomě dodával nacistům židovské děti, aby je zavraždili. Sám se k takovému názoru kloním navzdory argumentům, svědčícím o opaku, které předkládá Michal Ungerová ve své znamenité a spolehlivé nedávno vydané knize o lodžském ghettu. V jednom však měl pravdu. Mýlil se nebo nemýlil, když předpokládal, že bude-li sledovat politiku přizpůsobení, bude mít vyšší šanci zajistit si přežití, než kdyby se, zcela bezmocný, snažil vzepřít zdější absolutní moci, s níž musel zápasit? Skutečnost je taková, že v lodžském ghettu přežilo vyšší procento Židů než ve většině ostatních míst, protože bylo, zčásti díky Rumkowského drakonické politice, zlikvidováno z celé východní Evropy jako poslední – konec vraždění nastal v srpnu 1944.“ (Bauer, 2009: 91). Na inom mieste pokračuje tento historik vo svojich úvahách:

„Rudá armáda mezitím postupovala na západní Polsko. V červenci 1944 dosáhla řeky Visly a tam se zastavila, a to z různých vojenských a politických důvodů, jež nás tu nemusí zajímat, snad jen potud, že neměli nic společného ani s Židy, ani s Lodží. Sověti obnovili ofenzivu v lednu 1945 a vzdálenost do Lodže překonali za tři dny: vzdušnou čarou přesně 100 kilometrů. Našli tam několik set Židů, kteří byli v srpnu

ponechání na místě, aby ghetto uklidili a opuštěný majetek poslali do Německa. Všichni tito Židé byli osvobozeni, protože Němci během těch tří dnů měli jiné starosti, než se nimi zabývat.

Ona hypotetická situace je následující: Kdyby se Sověti v červenci rozhodli zastavit postup ne tehdy, ale o tři dny později, ne na Visle, ale o 100 kilometrů západněji, byli by pravděpodobně osvobodili většinu Židů, kteří dosud v Lodži žili. Události by potvrdili správnost Rumkowského politiky a on mohl být jediným vůdcem ghetta, který zachránil značnou část svých lidí. A kdyby se tak stalo, odhalili bychom mu jako hrdinovi židovského lidu pomník, nebo bychom jej odsoudili k smrti za to, že vědomě způsobil vraždu tisíců bezmocných židovských dětí, starých lidí a nemocných? V okamžiku, kdy si tuto otázku položíme, již bezděky vynášíme soud, i když si třeba říkáme, že nemáme právo soudit. Úpřímně řečeno, já bych hlasoval pro šibenici, ne pro pomník. Uvědomuji si však, že tento příběh má dvě stránky.“ (Bauer, 2009: 140-141)

K odlišným záverom dospel Zygmunt Bauman: „Ťažko možno obviniť Chaima Rumkowského, Präsesa lodžského geta a najoddanejšieho apoštola industriálnej viery, z toho, že na nemeckú hrozbu reagoval neracionálne. Je isté, že podcenil vražednú iracionalitu Nemcov a precenil ich inherentnú obchodnícku racionalitu (či všeobecnejšie silu hodnôt a princípov, ktoré zjavne riadili svet organizovaný z perspektívy efektívnosti). Je však ťažké predstaviť si, čo iné mohol urobiť, aj keby vedel o svojej chybe. Musel sa správať, ako keby sa jeho protivníci naozaj správali racionálne; bez takéhoto predpokladu nie je možné zvoliť smer vlastnej činnosti. /.../ A tak sa Rumkowski vlastne správal jediným racionálnym spôsobom, ktorý mu ostával, nech bol akokoľvek zradný a klamlivý. Pri nespočetných príležitostiach, vo všetkých verejných vystúpeniach, pred a po ‚presídlení‘ neúnavne opakoval, že fyzická existencia geta závisí len na pracovných silách užitočných pre Nemcov a za žiadnych okolností, ani tých najtragickejších, sa geto nesmie vzdať tohto zdôvodnenia svojej existencie. Rumkowski z Lodže, Ephraim Baraš z Białystoku, Gens z Vilnius a mnoho iných často a s presvedčením hovorili o vplyve usilovnej práce na postoj nemeckých vládcov. Ako keby verili, že len čo sa dokáže produktivita a výhodnosť židovskej práce, deportácie, náhodné vraždenie vystriedajú nemecké objednávky a dotácie; alebo si aspoň navrávali, že tomu uverili. Týmto spôsobom v nemalej miere prispeli k nemeckému vojnovému nasadeniu. Svojou prácou oddaľovali konečnú porážku tej istej zlovestnej sily, ktorá prisahala na ich zničenie. Kým kľukatá cesta došla k Osvienčimu, horlivé a zručné židovské ruky vybudovali mnoho mostov cez rieku Kwai.“ (Bauman, 2002: 195).

Podľa tohto autora „dnes už vieme, že stratégia ‚zachráň, čo sa dá‘, aj keď mohla byť racionálna, obetiam nepomohla“ (Bauman, 2002: 201). Problematické v jeho názore je slovo „dnes“. Svoje závery formuloval pri kancelárskom stole s odstupom času, bez tlaku osobného ohrozenia, s poznatkami, ktoré vtedajší súčasníci nemohli mať k dispozícii. Hypotetická úvaha J. Bauera, ktorú citujem na inom mieste, však naznačuje, že postup Ch. Rumkowského a ďalších mal nádej prispieť k záchrane mnohých židovských životov. V tejto súvislosti odcitujem iný výrok Tzvetana Todorova: „Kdybychom byli bývali na jejich místě, mohli jsme být jako oni“ (cit. podľa Himmlerová, 2008: 7). Platí to aj v prípade Rudolfa Kasztnera. Nechcem zachádzať do podrobností. Obmedzím sa na fakt, že v roku 1944 po dlhých a zložitých rokovaniach dosiahol, že početná skupina maďarských Židov mohla odcestovať do Švajčiarska. Bauer to hodnotí pozitívne: „A je jasné, že Kasztnerovi se podařilo zachránit 1684 lidí – byli mezi nimi i jeho rodina a přátelé v takzvaném Kasztnerově vlaku, který je do-

pravil do Bergen Belsenu a odtiaľ, nadvakrát, v srpnu a prosinci 1944 do Švýcarska.“ (Bauer, 2009: 239) Naproti tomu Tz. Todorov jeho konanie ostro kritizoval. Ako dôvod uviedol, že vo vlaku boli aj bohatí maďarskí Židia a Kasztnerovi príbuzní: „Odtiaľ už je len krok k tak pochybným praktikám, ako keď Rudolf Kasztner, hlava maďarskej židovskej obce, je ochoten obetovať ‚obyčajné Židy‘ v zájmu záchrany niekoľkých ‚dôležitých‘ Židů (ve skutočnosti ľudí bohatých alebo z príbuzenstva). Človek duševne činný stejně jako člověk mohovitý si nezaslouží žít o nic víc než kdokoli jiný, třebaže Dějiny uchovávají spíš jména básníků a vědců než těch, kdo jim nosí do pokoje čaj nebo přišívají knoflíky.“ (Todorov, 2000: 113-114). Napriek všeobecnej správnosti Todorovových úvah o rovnosti ľudí sa v tomto prípade jednoznačne prikláňam k Bauevovi a Kasztnerovi (ale aj k Rumkowskému). V prvom rade preto, že vyvinuli úsilie v prospech ľudí, ktorých záchrana nebola automatická. Jej uskutočnenie musel Kasztner (a jeho spolupracovníci) najskôr vybojovať. Podmienkou bolo vyplatenie dohodnutej (vysokej) sumy za KAŽDÉHO cestujúceho. Potrebné prostriedky však mali k dispozícii len majetnejší príslušníci komunity. Pretože židovské organizácie zohnali príliš málo peňazí, pri rešpektovaní požadovanej rovnosti alternatíva k 1684 ľuďom, ktorí vo vlaku odišli do Švajčiarska (Kasztner medzi nimi nebol), sa rovnala plus/mínus nule... Todorov však so svojím presvedčením nebol osamotený, o čom svedčí, že R. Kasztnera v marci 1957 zastrelili na ulici v Tel Avive. O deväť mesiacov neskôr ho izraelský Najvyšší súd zbavil obvinení.

Dlhší čas po dopísaní týchto riadkov mi jeden známy venoval nemecky napísanú „dôvernú správu“ o činnosti židovského záchranného výboru. Z priloženého lístka vyplýva, že darovaný exemplár pochádza z pozostalosti Dr. Jána Spišiaka, ktorý bol v sledovanom období vyslancom slovenského štátu v Budapešti. Nebol len pasívnym divákom, o čom svedčí, že sa stal nositeľom ocenenia Spravodlivý medzi národmi. Po nemecky písanej správe predložil v roku 1946 Rezső (Rudolf) Kasztner. Obsahuje 188 strán husto popísaných strán a objasňuje, o čo sa autor a jeho spolupracovníci pokúšali a aké výsledky dosiahli. Podrobne opisuje jednania s Dieterom Wislicenym, Adolfom Eichmannom a ďalšími vedúcimi predstaviteľmi nemeckej moci v okupovanej Budapešti. Ako pripomína, pôvodne sa usilovali chrániť celú židovskú komunitu. Za sľub, že nebudú deportovať takmer milión maďarských Židov „požadovali Nemci 200 ton čaju, 800 ton kávy, 2 milióny krabičiek mydla, 10 000 nákladných áut, ale aj dôležitý vojenský materiál (wolfram) v neurčenom množstve“ (Kasztner, 1946: 36). Táto požiadavka sa rýchlo ukázala ako nereálna, preto židovskí vyjednávači hľadali spôsob, ako zachrániť aspoň (čím väčšiu) časť Židov: „V konečnej inštancii určil nakoniec Himmler osobne cenu 1 000 USD“ za každého prepusteného Žida (Kasztner, 1946: 59). Pokus vykúpiť ohrozených Židov a/alebo skorumpovať nacistických činiteľov vychádza zo skúseností slovenskej Pracovnej skupiny. Podľa vlastných slov Kasztner bol s jej členmi, najmä s Gizi Fleischmannovou, v úzkom kontakte.

Kasztner podrobne opisuje zápas o záchranu desiatok či stoviek životov, pričom nemecká strana sa po celý čas pripravovala na deportáciu a zavraždenie desaťtisícov a státisícov maďarských Židov. Správa približuje aj kritériá výberu „cestujúcich“ a morálne dilemy, ktoré tento bolestivý proces sprevádzali. Vo vlaku mali byť zastúpení členovia rôznych zložiek židovskej komunity (rodiny sionistov, ortodoxných a neologických veriacich, siroty, ale aj vedci, umelci a iné významné osobnosti). Zahraničné židovské a humanitárne organizácie ponúkli len obmedzené prostriedky, preto do transportu dodatočne zaradili (postupne narastajúcu) skupinu bohatých maďarských Židov. Zaplatenými peniazmi zachraňovali svojich blízkych, ale aj chu-

dobnejších súvercov. Vďaka tomu počet zachránených stúpol na konečný stav 1684 osôb. Skutočnosť, že medzi nimi boli spomínaní „platiaci“ Židia, ale aj príslušníci Kasztnerovej rodiny (on sám ostal v Maďarsku) boli zdrojom neskorších obvinení zo strany ľudí, ktorých blízki sa do tohto transportu nedostali a zahynuli...³

P.S.: Dodatočne som si uvedomil ďalšiu dobovú morálnu dilemu. Bolo známe, že na okupovaných územiach nacisti trestali útoky proti moci (ale aj pomoc partizánom či úteky z koncentračného tábora) popravou väčšieho počtu civilov alebo spoluväzňov. Môžeme si položiť otázku, či aktérov týchto útokov a útekov máme považovať za hrdinov, alebo za vedomých vrahov nevinných ľudí???

ZÁVER

Materiál, prezentovaný v tejto práci, aspoň čiastočne dokumentuje ako holokaust relativizoval základné morálne hodnoty, vrátane ceny ľudského života. Z toho sa odvíjajú odpovede na otázky položené v úvode:

1. Hodnotu židovského života počas šoa nemožno exaktne vyčíslieť. Symbolicky ju však definujú dôvody, ktorými Josef Mengele vysvetľoval, prečo „zachránil“ jednu z preživších: „Schade für Seife“ (škoda na mydlo);

2. Prípady Chajima Rumkowského a Rudolfa Kasztnera, ale aj ďalších ukazujú, že napriek všetkým deklaráciám nepredstavuje ľudský život najvyššiu hodnotu. Snahy o jeho záchranu nie sú hodnotené vždy jednoznačne, pretože sa zohľadňujú aj iné, často abstraktné veličiny alebo skutočnosti, ktoré dobovým aktérom nemohli byť známe;

3. Relatívny je aj obsah pojmu záchranca. Medzi osobami, ktorým preživší ďakujú za svoje životy, nájdeme nielen ľudí, ktorí riskovali svoje životy, ale aj takých, ktorí síce pomohli jednotlivcom, ale zároveň nesú osobnú alebo politickú zodpovednosť za tragické osudy tisícov iných Židov. Známe sú však aj opačné prípady: konanie záchrancov bolo predmetom súdnych konaní alebo sa stretlo s morálnym odsúdením zo strany verejnosti.

Akceptujem nezmerateľnú hodnotu ľudského života, napriek tomu však z prezentovaného materiálu vyplýva záver, ktorý zdanlivo nesporný výrok Talmudu čiastočne spochybňuje. Na základe poznatkov z obdobia holokaustu ho podľa môjho názoru možno totiž akceptovať len vtedy, keď ho relativizujeme otáznikom: **Kto zachránil ľudský život, zachránil celý svet???**

Príspevok vznikol v rámci grantu VEGA 2/0024/14 *Občianske aktivity ako determinant udržateľného rozvoja mesta.

3 Už po odovzdaní eseje do tlače vyšiel v časopise „týždeň článok, ktorý jednostranne obviňuje R. Kasztnera aj Ch. Rumkowského. Autor o. i. uvádza: „Kasztner po prečítaní Vrbovej a Wetzlerovej správy ešte začiatkom mája 1944 stihol navštíviť rodnú Kluž v Sedmohradsku a miestenku na vlak zaistil 388 svojim príbuzným. Inými slovami, minimálne dva a pol týždňa, čo bol Kasztner informovaný o Auschwitz, využil na to, aby zachránil svoju rodinu a židovskú elitu“ (Daniška, 2014: 48). Ch. Rumkowského autor hodnotí nasledovne: „Výsledkom bolo, že ešte v júli 1944 žilo 68-tisíc z 250-tisíc tamojších Židov. Preživali však ako regulárni otroci. A aj jeho obhajcovia tvrdia, že Rumkowski bol najbližšie k tomu, čo možno nazvať vojnovým zločincem“ (Daniška, 2014: 49). Na rozdiel od autora sa domnievam, že „život otroka“ v Lodži prinášal menej hrôzy a dával väčšiu nádej na prežitie než pobyt v Osvienčime.

LITERATÚRA

- Bauman, Z. (2002). *Modernosť a holokaust*. Bratislava: Kalligram.
- Bauer, J. (2009). *Úvahy o holokaustu*. Praha: Academia.
- Bútora, M. (2010). Svedectvá o holokauste. In D. Bútora: *Druhý dych*. Bratislava: Kalligram, s. 394 – 425.
- Cílek, R. (2007). *Holocaust - zřetězení zla. Tři osudy a jeden proces: pohled do zákulisí nacistického vyhlazovacího programu*. Praha: Nakladatelství PK.
- Cohen, A. (2006). *Talmud pro každého*. Praha: Sefer.
- Daniška, J. (2014). Druhý zápas Rudolfa Vrbu. In: *týždeň*, č. 37, s. 47 – 49.
- Ganzfried, Š. (2012). *Kicur Šulchan Aruch, Kniha II.*, kapitola 98-221. Praha: Agadah.
- Himmlerová, K. (2008). *Bratři Himmlerové. Přeběh jedné rodiny*. Praha: Academia.
- Hradská, K. (2008). *Holokaust na Slovensku 8 (Ústredňa Židov). Dokumenty*. Bratislava: Dokumentačné stredisko holokaustu.
- Hradská, K. (2012). *Gizi Fleischmannová. Návrat nežiadúci*. Bratislava: Marenčin PT.
- Hradská, K., Schwalbová, M. (2001). *Žila som životy druhých. Zo spomienok lekárky na Osvienčim*. Nadácia Milana Šimečku a ŽNO Bratislava, Bratislava.
- Kasztner, R. (1946). *Der Bericht des jüdischen Rettungskomitees aus Budapest 1942 - 1945*. Rkp.
- Knill, I. (2011). *Žena bez čísla*. Bratislava: Vydavateľstvo Motýl.
- Lustig, A. (2003). *Odpovědi*. Praha: Prostor.
- Salner, P. (1997). *Prežili holokaust*. Bratislava: Veda.
- Salner, P. (2010). Niektoré prejavy neverbálnej komunikácie vo svedectvách tých, ktorí prežili holokaust. In M. Vrzgulová, P. Salner (Eds.), *Reflexie holokaustu*. Bratislava: Dokumentačné stredisko holokaustu, Ústav etnológie SAV, s. 94 – 112.
- Salner, P. (2012). Kto nehľadoval, nikdy nepochopí, čoho je človek schopný, aby sa najedol. In: *Výskum a vzdelávanie o holokauste*, Bratislava: Dokumentačné stredisko holokaustu, s. 85 – 95.
- Todorov, Tz. (2000). *V mezní situaci*. Praha: Mladá fronta.
- Vrzgulová, M. (2002). Prečo vznikla táto kniha. In: M. Vrzgulová (Ed.), *Videli sme holokaust*. Bratislava: Nadácia Milana Šimečku, s. 7 – 8.

O AUTOROVI

PETER SALNER (*1951) – vedecký pracovník Ústavu etnológie SAV, absolvent národopisu na Filozofickej fakulte Univerzity Komenského v Bratislave (1974). Špecializuje sa na urbánnu etnológiu so zameraním na prostredie Bratislavy a sociálnu kultúru židovskej komunity v 20. a 21. storočí. Publikoval 13 monografií (*Taká bola Bratislava* – 1991, *Prežili holokaust* – 1997, *Premeny Bratislavy 1939 – 1993 – 1998, Židia na Slovensku medzi tradíciou a asimiláciou* – 2000, *(Môj) židovský humor* – 2002, *Cesty k identite* – 2005, *Bratislavské kaviarne a vechy* – 2006, *Budúci rok v Bratislave alebo Stretnutie* – 2007, *Mozaika židovskej Bratislavy* – 2007, *Premeny židovskej Bratislavy* – 2008, *Minulý rok v Jeruzaleme* – 2010, *The Jewish Identity in Slovakia after the Shoah* – 2013, *Spravodlivý požehnaný sudca. Súčasné formy židovského pohrebu* – 2014), v spolupráci s M. Kvasnicom napísal knihu *Chatam Sofer Memoríál* – 2002, 2012, editoval viacero zborníkov a kníh (napríklad s D. Lutherom *Menšiny v meste* – 2004, či s M. Vrzgulovou *Reflexie holokaustu* – 2010), napísal množstvo vedeckých štúdií a kapitol v rôznych publikáciách.